

EMPATİNİN YENİ BİR MODELE DAYANILARAK ÖLÇÜLMESİ VE PSİKODRAMA İLE GELİŞTİRİLMESİ

Dr. Üstün DÖKMEN*

GİRİŞ

Araştırmamız kapsamında ortaya attığımız empati modelinin ve geliştirdiğimiz ölçme araçlarının, empati ile ilgili geniş literatürdeki yerini belirlemek amacıyla, empati konusunda bugüne kadar ortaya konmuş olan görüşleri ve araştırma sonuçlarını özetlemek istiyoruz.

Empatinin Tanımı ve Tarihçesi

Empati ile ilgili literatürden söz ederken, konuya belli bir empati tanımı vererek girmenin hem zor, hem de bir ölçüde hatalı olacağı kanısındayız. Çünkü, hem empati kelimesine verilen anlam zaman içinde sıkça değişmiştir, hem de günümüzde araştırmacılar “empati” denildiğinde birbirinden farklı şeyler anlamaktadırlar. Hickson (1985) literatürde empatinin yeterince iyi tanımlanmadığını, Iannotti (1975) ise farklı araştırmacıların yaptıkları empati ile ilgili operasyonel tanımlar arasında tutarlılık bulunmadığını belirtmektedir. Gerçekten de bugün empatiyi, “empati karşısındaki duygularını anlamaktır” diye tanımlayanların yanı sıra “karşısındaki duygu ve düşüncelerini anlamaktır” diye tanımlayanlar da vardır, “empati karşısındaki hissettiklerini hissetmektir” diyenler de bulunmaktadır. Bu tanımlar görünürde birbirlerine benziyorlarsa da, aslında aralarında birtakım temel farklılıklar vardır. En azından, “empati onun anlamaktır” dediğimizde, empatinin bilişsel (cognitive) yönünü, “empati onun gibi hissetmektir” dediğimizde ise duygusal (affective) yönünü vurguluyoruz demektir. Bu şekilde empatinin bilişsel ve duygusal yönlerini vurgulayan tanımlara literatürde sıkça raslanmaktadır (Shantz, 1975).

Literatürde, empatinin farklı şekillerde tanımlanmasının yanı sıra, aynı bir tanıma, farklı araştırmacıların farklı isimler verdikleri de görülmektedir. Örneğin literatürde, çoğunluğun “empati” olarak adlandırdığı şeyi, “kişi algısı (person perception)” diye adlandıranlar

* Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Araştırma Görevlisi.

(Schneider, Hastorf ve Ellesworth, 1979), ya da empati konusunu "ben-merkezilik (egocentrism)" adı altında inceleyenler (Ford, 1979) vardır; Borke (1971) de Ford gibi, empatik olmayan davranışa "ben-merkezilik" adını vermektedir. Bender ve Hastorf (1953) ile Rothengers (1970) ise empatik davranışı sosyal duyarlılık (social sensitivity) adı altında incelemektedirler. Campell ve arkadaşları (1971) ise empatiyi, "duygusal duyarlılık (affective sensitivity)" ile eş anlamlı kullanmaktadırlar. Empatik davranışı, "rol alma (role taking)" ya da "bakış açısını alma (perspective-taking)" becerisi olarak ele alan araştırmacılar da vardır (Flavell, 1967; Kaplan ve Arbuthnot, 1985; Chandler, 1973; Underwood ve Moore, 1982).

Kanımızca, empati konusundaki kavram kargaşalığını açık-seçik hale getirmede ilk adım, konunun tarihçesine eğilmek olmalıdır. Bu konuda Carl Rogers (1975), "ben bile çeşitli empati tanımları yaptım" demektedir. Gerçekten de empatinin ne olduğu konusundaki görüşler, zaman içinde değişikliğe uğramıştır; başka bir söyleyişle, empatinin tanımı ile tarihçesi yakından ilişkilidir. Şöyle ki: Wundt, McDougall (bahs. Gladstein, 1983) ve Allport (1924), doğrudan "empati" kelimesini kullanmaksızın, bir başkasının duygularının anlaşılması olayı ile ilgilenmişlerdir. İlk olarak 1897'de Lipps, dışardaki bir objeyi, örneğin bir sanat eserini bütün halinde kendine maletme, absorbe etme sürecine "einfühlung" adını vermişti (bahs. Barrette-Lennard, 1981). 1909'da ise Titchener, bu Almanca kelimeyi İngilizce'ye "empathy" olarak tercüme etmiştir (bahs. Batson ve diğ., 1987). O yıllarda empati, daha çok fenomenolojistler tarafından, bir objeye ya da olaya, onun içine girerek bakmak, onu algılamak anlamında kullanılmıştır. Bu noktadan itibaren, empati konusu psikoloji içinde başlıca üç safhadan geçmiştir (Batson ve diğ., 1987). Şöyle ki:

a) Yüzyılımızın başlarından, 1950'lerin sonlarına kadar empati, bilişsel nitelikli bir kavram olarak ele alınmıştır. Özellikle 1950'li yıllarda empati, bir insanın, karşısındaki insanı tanıması, kendini onun yerine koyarak onun özellikleri hakkında bilgi sahibi olması anlamında kullanılmıştır. Empatiyi bu anlamda ele alan çalışmalarıyla tanınmış olan Dymond (1949 ve 1950), "empati ölçümü" adı altında, kişilerin birbirlerinin kişilik özelliklerini nasıl algıladıklarını ölçmüştür. Bu dönemde, konuya Dymond'a benzer şekilde yaklaşan başka araştırmacılar da vardı (Fender ve Hastorf, 1953).

b) 1960'lı yıllarda ise, empatinin duygusal yönü bulunduğu vurgulanmıştır. Bu anlayışa göre empatinin bilişsel yönü, yani karşısında-

kinin rolünü almak, empatinin ön şartıdır fakar, tek başına yeterli değildir. Empatide asıl olan, karşısındakinin hissettiği duyguların ayısını hissetmektir, onun gibi hissetmektir.

c) 1970'lerde ise empati, 1960'lara oranla daha dar anlamda kullanılmaya başlanmış, birinin belirli bir duygusunu anlamaya ve bu duyguya uygun bir karşılık vermeye "empati" denilmiştir. Bu yeni anlayışa göre, empati kuran kişi, kendi üzerinde yoğunlaşmak yerine, dikkatini karşısındaki kişiye verir. Konuya, "ben ne hissediyorum" diye değil, "o ne hissediyor" diye yaklaşır (Batson ve diğ., 1987).

Çünümüz literatüründe, 1970'lerin empati anlayışının büyük ölçüde geçerliğini sürdürdüğü görülmektedir. Fakat konu henüz kapanmış gözükmemekte, halâ yeni tanımlar yapılmaktadır. Bu tanımlardan birisinde Ivey (1987), konuya yeni sayılabilecek bir boyut getirmektedir; Ivey'e göre, her insan bir kültür içinde yaşar, kültürden arınmış insan olamaz. Bu yüzden terapistin sadece hastayla / danışanla empati kurması yeterli değildir; terapist hastanın mensup olduğu kültürü anlamaya, bir anlamda, o kültürle de empati kurmaya çalışmalıdır. Ancak bu yolla hastayı tam olarak anlayabilir.

Empati ile ilgili değerli araştırma ve incelemeleri bulunan çok sayıda bilim adamı bulunmasına karşılık, bugün "empati" denildiğinde aklımıza Carl Rogers gelmektedir. Çünkü, günümüzde psikoterapide empatinin vazgeçilmez bir yere sahip olması, onun ısrarlı çalışmaları sonucunda mümkün olmuştur. Yukarda da belirttiğimiz üzere, Roger'ın empati konusunda yaptığı tanımlar, zaman içinde değişmiş, özellikle 1960 öncesinde yaptığı tanımları, daha sonraki yayımlarında tekrarlamamıştır. Söz konusu yeni yayınlarına baktığımızda, Rogers'ın, kesin çizgilere sahip katı empati tanımları yapmadığını, daha ziyade geniş açıklamalara dayanan fonksiyonel tanımlara yöneldiği görürüz (Rogers, 1970 ve 1975). Yeni yazılarından anlaşıldığı kadarıyla Rogers'ın "empati" dediğinde kastettiği şudur: Empati, danışmanın, kendini danışanın yerine koyarak, danışanın fenomenolojik dünyasına girerek, onun duygu ve düşüncelerini doğru olarak anlaması, onun hissettiklerini hissetmesi ve bu durumu ona iletmesi sürecidir. Danışman, danışana kendi duygularını yansıtmaktan kaçınmalı, bunun yanı sıra, kafasında oluşan empatik tepkiyi danışana iletirken kendi cümlelerini kullanmalı fakat, bu cümle içinde de zaman zaman danışana ait kelimelere yer verimlidir. (Rogers, 1962, 1970 ve 1975).

Kanımızca, günümüzde geçerli olması gereken ve zaten de geçerli olan empati tanımı, Rogers'ın bu tanımıdır. Bu konudaki son yayın-

lara baktığımızda da, empatinin, belki farklı cümlelerle fakat Rogers'ın tanımı paralelinde tanımladığı görülmektedir (Freedman ve diğ., 1986).

Empatik İletişimin Yapısı

Empatik iletişimin hangi öğelerden oluştuğu yolundaki kuramsal görüşlere göre, empatide başlıca iki öge vardır; bunlar bilişsel (cognitive) ve duygusal (affective) öğelerdir. Empatinin bilişsel yönüyle kastedilen, "karşısındakinin ne hissettiğini anlamak", duygusal yönüyle kastedilen ise "karşısındakinin hissettiğini hissetmektir" (Gladstein, 1983). Çok sayıda araştırmacının bu iki ögeyi kabul etmesine rağmen, literatürde, bazı araştırmacıların araştırmalarında bu öğelerden sadece birini vurguladıkları görülmektedir. Bu alandaki çalışmalarını inceleyen Gladstein ve Rochester (1977) araştırmacıları, bir ucunu bilişsel, bir ucunu duygusal kabul ettikleri bir boyut üzerine yerleştirmişlerdir; buna göre Dymond, Shelton ve Hogan empatinin bilişsel, Stewart, Shaw ve Brewer ise duygusal bir aktivite olduğunu savunmaktadırlar. Rogers, Carkhuff ve Truax ise empatinin hem bilişsel hem de duygusal nitelikli bir aktivite olduğu görüşündedirler. Kanımızca da, bu isimlerin yanı sıra, Chandler (1973), Krauss ve Glucksberg (1969), Maratsos (1973), Piche (1975) ve Hoy (1975) gerçekleştirdikleri empati ölçümleri ile empatinin bilişsel yönünü vurgularken, Rothenberg (1970), Borke (1971 ve 1973), Mehraian ve Epstein (1972) ise empatinin daha çok duygusal yönünü inceleme konusu yapmışlardır.

Hoffman'a (1978) göre, empatinin bilişsel, duygusal ve güdüsel (motivaional) olmak üzere üç ögesi vardır. Empati konusu "ben-merkezcilik" adı altında inceleyen Ford (1979) ise, üç tür ben-merkezcilik tanımlamaktadır; bunlar, a) görsel/ uzaysal (visual/ spatial), b) duygusal ve c) bilişsel ben-merkezciliktir. Bu görüşler paralelinde, Feschbach (1975) ve Ianotti (1975) de, empatinin bilişsel ve duygusal bileşenleri olduğunu belirtmektedirler.

Barrett-Lenthard (1981), Rogers'ın görüşlerinden yola çıkarak, üç basamaktan oluşan bir empati modeli ortaya atmıştır. Bu basamakları şöyle sıralayabiliriz:

1- Empati kurma sürecinin ilk basamağı, empati kuracak kişinin içinde geçer; bu basamakta empatik anlama söz konusudur.

2- Kişi kafasında oluşan empatik değerlendirmeyi karşısındakinine iletir.

3- Kendisiyle empati kurulan kişi, karşısından gelen empatik mesajı algılar. (Empati kurulan kişi, bu durumu bir geribildirimle empati kurana iletebilir.)

Barrett-Lennard (1981) bu modeliyle, empatinin tek yönlü değil, iki kişi arasındaki, karşılıklı, dairesel nitelikli bir iletişim şekli olduğunu vurgulamaktadır. Ionnatti (1975) ve Jackson (1987) ise, Barrett-Lennard'ın modelindeki ilk iki basamağa benzer şekilde, kişilerin içlerinde kurdukları empati ile, karşılıklarındaki ilettikleri empati arasında ayırım yapmaktadırlar. Yine, Borke'ye (1971) göre, çocuklarda düşünülen empati ile iletilen empati arasında fark vardır; çocuklar, karşılıklarındaki kişinin duygularını doğru olarak anlasalar da, bunu ona iletmekte her zaman başarılı olamazlar.

Empatik iletişimin yapısı, kuramsal olarak incelenmenin yanı sıra, istatistiksel analizle de araştırılmıştır. Hogan'ın (1969) geliştirmiş olduğu empati ölçeğine faktör analizi uygulandığında dört faktör belirlenmiştir; bunlar, kendine güven (social self-confidence), mizaç dengesi (even temperedness), duyarlılık (sensitivity), ve uymaca olmama (nonconformity)'dir (John ve diğ., 1983). Davis (1983) ise, geliştirdiği ölçme aracının (Interpersonal Reactivity Index), empatinin dört temel özelliğini oluşturan şu bölümlerden oluştuğunu belirtmektedir: 1) Kaygı, yalnızlık, çekingenlik gibi kişilerarası fonksiyonlar (interpersonal functions), 2) Benlik saygısı (self-esteem), 3) Duygusalılık (emotionality) ve 4) Başkalarına yönelik duyarlılık (sensitivity to order).

Empatik Tepki Basamakları

Empati kurma, şüphesiz ki, bir "ya hep ya da hiç" sorunu değildir; empatik tepkileri, "tamamen başarılı, ya da tamamen başarısız" olmak üzere iki grupta toplayamayız. Herhalde, farklı kişiler, farklı ortamlarda ve zamanlarda değişik kalitelere empatik tepkiler ortaya koyacaklardır. Bu düşünceden hareketle bazı araştırmacılar, empatik tepkileri, başarısızdan başarıya-ya da başka bir söyleyişle, etkisizden etkiliye doğru olmak üzere sıralamaya çalışmışlardır. Kişilerarası iletişimlerde ortaya konması muhtemel empatik tepkilerin, bu şekilde ardaşık basamaklar halinde tanımlanması ise çeşitli yararlar sağlar. Kısacası bu yararları başlıca iki grupta toplayabiliriz: Birincisi, eğer elimizde, iyi tanımlanmış empati basamakları bulunursa, bu basamaklara bakarak, kişilerarasında gözleyeceğimiz empatik etkileşimleri daha rahat değerlendirebiliriz. İkinci olarak da, mevcut empati basamaklarından yararlanarak, kişilere empati eğitimi vermemiz ve bu eğitimin sonuçlarını değerlendirmemiz mümkün olur.

Carkhuff (1969) ve Truax (Truax ve Carkhuff, 1967) tarafından geliştirilen tanınmış iki ayrı ölçme aracı, temelde; Truax'ın ortaya attığı dokuz empati basamağına dayanır. Terapistlerin empatik tepkilerini değerlendirmek amacıyla Truax tarafından gerçekleştirilen bu empatik tepki sıralaması ise, Rogers'in (1975) empati konusundaki görüşleri paralelinde hazırlanmıştır. Üzerinde çeşitli incelemeler yapılmış olan Truax'ın bu tanınmış sıralamasını (Truax ve Carkhuff, 1967) özetle şöyle aktarabiliriz:

1- *Basamak*: Terapist, danışanın karşısında ilgisiz ve sıkılmış gözüktür; danışanın duygularından habersizdir.

2- *Basamak*: Terapist, danışanın duygularını yanlış anlar; danışanın sözünü keser ya da onu yanlış yönlendirir.

3- *Basamak*: Terapist, danışanın açıkça ifade ettiği duyguları anlar, derin duygularına da ilgi gösterir fakat, yeterince kavrayamaz.

4- *Basamak*: Terapist danışana doğru teşhis koyabilir, onun yüzeysel duygularını doğru anlayabilir, fakat yeterli düzeyde empati kurmuş sayılmaz; çünkü henüz danışan ile "birlikte" değildir.

5- *Basamak*: Terapist danışanı eksik anlamaktadır, fakat bu durum aralarındaki iletişimi bozamaz.

6- *Basamak*: Terapist danışanın gerek mevcut duygularını, gerekse açıkça görülme-yen maskelenmiş duygularını farkeder, fakat maskelenmiş duyguları zaman zaman yanlış yorumlar; bu yüzden de hastanın duygu durumunu (mood) tam kavrayamaz.

7- *Basamak*: Terapist danışanın duygularının tam olarak farkındadır fakat, danışana verdiği geribildirimler, danışanın kendisi hakkında bildiği şeylere fazla bir şey eklemeyiz.

8- *Basamak*: Terapist, danışanın halihazırdaki duygularını doğru yorumlar, danışanı anlar, hatta onun pek farkında olmadığı duygularını da yakalar ve ona iletir. Empatik etkileşim sırasında terapistin hata yaptığı olur, ama terapist bunu hemen düzeltir.

9- *Basamak*: Terapist, danışanın derin duyguları da dahil olmak üzere tüm duygularını ve duyguları arasındaki nüansları, şüpheye yer bırakmayacak şekilde anlar ve bu durumu danışana etkili bir şekilde iletir

Hammond ve arkadaşları, yukarıda sıraladığımız Truax'a ait empati basamaklarından esinlenerek, beşi temel, ikisi ise ara basamak olmak üzere toplam yedi basamak tanımlamışlardır (Hammond, Hep-

worth ve Smith, 1979). Araştırmacıların numaralayış şekillerine sadık kalarak, bu basamakları şöyle özetleyebiliriz:

1.0: Terapist, danışanın yüzeysel duygularının bile farkında değildir. Terapist, danışanı eleştirir, ona tavsiyede bulunur.

1.5: Terapist, danışanı yanlış anlar, onu bloke eder.

2.0: Terapist, danışmanın söylediklerini, mesajın duygusal yanını tamamen kenara iterek kendisine yansıtır. Terapist bazen de danışanın probleminde teşhis koyar, ona psikodinamik açıklamalar yapar.

2.5: Terapist, danışanın sözlerini aynen tekrarlar; bunu yaparken danışanın duygularını bir miktar dikkate almaktadır.

3.0: Terapist, danışanın görünürdeki duygularını doğru olarak anlar ve bu durumu bir geri bildirimle danışana iletir. Terapist bu basamakta henüz, danışanın derin duygularının farkında değildir.

4.0: Terapist, danışanın görünürdeki duygularını tam olarak anlamının yanı sıra, danışanın sözlerinin gerisindeki derin duyguları da anlar ve ona iletir.

5.0: Terapist, danışanın yaşadığı duyguları kendi içinde aynen hisseder ve ona ilettiği geribildirim sözsel kapsamına bu duyguları da ekler. Örneğin yüz ifadeleriyle, ses tonuyla ... Terapist, danışmana, hem sözlerinin kapsamını, hem tüm duygularını, hem de geleceğe ilişkin amaçlarını sezinleyerek yansıtır.

Son olarak, Egan'ın (1975) tanımladığı empati basamaklarından kısaca söz etmek istiyoruz: Egan, başlangıç düzeyinde ve ileri düzeyde olmak iki üzere iki empatik tepki düzeyi belirlemiştir. Araştırmacı, başlangıç düzeyinde empatiyi, Hammond ve arkadaşlarına (1979) ait yukarıda belirttiğimiz basamaklardan ilk üçüne benzer şekilde, ileri düzeyde empatiyi ise, dördüncü ve beşinci basamaklara benzer şekilde tanımlamıştır.

Empati Basamaklarının Eleştirisi

Gerek Truax'a, gerek Hammond ve arkadaşlarına ve gerekse Egan'a ait yukarıda belirttiğimiz empatik tepki sıralamalarını, empati üzerinde düşünmeye teşvik edici ve ilham verici bulmamıza rağmen, birkaç yönden eleştirmek istiyoruz.

İlk olarak Egan'ın iki empati basamağını ele alırsak, kanımızca, bu sıralama diğer iki sıralamaya oranla daha az ayrılmıştır. Truax'a

ve Hammond ile arkadaşlarına ait sıralamalara ise başlıca üç eleştiri yöneltebiliriz:

1- Bu sıralamalar, araştırmacıların sezgileri ile ortaya konmuş olup, bir istatistiksel sıralama ya da sınıflama işlemine dayanmamaktadır. Şüphesiz ki bir araştırmacı, gözlemlerine ve sezgilerine dayanarak bir sıralama yapabilir, fakat hiç değilse daha sonra bu sıralamanın pratikte ne ölçüde geçerli olduğunun istatistiksel olarak test edilmesi gerekir.

2- Her iki sıralamada da, hangi basamakta duygusal, hangi basamakta bilişsel empatinin söz konusu olduğu belirgin değildir. (Gladstein (1977), Truax'un sıralamasına dayanan Truax-Carkhuff (1977) empati ölçeğinin, hem duygusal, hem de bilişsel öğeleri kapsadığı görüşündedir).

3- Truax'a ait empatik tepki basamakları arasında, iletişim çatışmalarının karıştığı görüşündeyiz. Sıralamanın homojenliğini bozan bu duruma şöyle bir örnek verebiliriz: Hatırlanacağı üzere, Traux'a ait ikinci empati basamağında terapist, danışanı yanlış anlıyordu. Yanlış anlamamanın empati sayılamayacağı, ancak iletişim çatışması sayılabileceği, özellikle de Harry ve Batell'in (1981) tanımladıkları şekilde bir "varoluş çatışması (existential conflict)" sınıfına konulabileceği kanısındayız (Dökmen, 1986).

Empatinin Ölçülmesi

İlgili literatüre bakıldığında, birbirlerinden oldukça farklı, çok sayıda empati ölçeği bulunduğu görülmektedir. Empati ölçeklerine ilişkin tartışmamıza açıklık getirmek amacıyla, daha önceki bir çalışmamızda (Dökmen, 1978) yaptığımız empati ölçümlerine ait gruplamayı geliştirerek, burada yeni bir gruplama yapmak istiyoruz. Gerçi literatürde empati ölçeklerinin bazı araştırmacılar tarafından gruplara ayrıldığı görülmektedir fakat bu gruplamalardan hiç biri, empati ölçümlerinin bütün türlerini kapsar nitelikte değildir. Bunlardan Hoffman (1978) empati ölçümlerini a) fizyolojik, b) sözel ve davranışsal ölçümler olarak iki grupta toplamaktadır. Gladstein (1977 ve 1983), empati ölçeklerini, bilişsel-duygusal ve objektif-subjektif olmak üzere iki boyuta yerleştirmekte, Ford (1979) ise, görsel, bilişsel ve duygusal olmak üzere üç grupta ele almaktadır. Bu gruplamalardan da yararlanarak, empati ölçeklerini dört ana grupta topladık. Şöyle ki:

I. *Kişilerarası algıyı ölçen empati ölçekleri* : 1960'li yıllarda empati, insanların birbirlerinin kişilik özelliklerini tahmin etme yeteneği olarak tanımlanıyordu; bu yüzden de o dönemde empatinin ölçülmesi demek,

kişilerin birbirlerini nasıl algıladıklarının ölçülmesi demektir (Dymond, 1949; Bender ve Hast f, 1953; La Forge ve Suczik, 1955). 1950'lerdeki bu yaklaşım, daha sonraki yıllarda, yerini yeni yaklaşımlara bırakmışsa da, tamamen ortadan kalkmamıştır (Schneider ve Hastorf, 1979).

II. Empati kurma becerisini kişiliğin bir boyutu olarak ele alan ölçekler: Bu gruba giren ölçekler, günlük yaşamda empati kurma eğilimi yüksek, başka bir söyleyişle empatik duyarlılığı olan kişilerin kişilik özellikleri dikkate alınarak hazırlanmıştır (McClelland, 1951; Hogan, 1969; Mehrabian ve Epstein, 1979; Harablow, 1977; Bryant, 1982; Kalliopuska, 1982; Davis, 1983). Daha çok duygusal empatiyi ölçen bu ölçekler, bir anlamda kişilik ölçeği özelliği taşımaktadır. Bu gruba giren tanınmış ölçeklerden Hogan'ın (1969) ölçeği de zaten, MMPI (Minnesota Multiphasic Personality Inventory)'dan ve CPI (California Psychological Inventory)'dan empatik kişilik özelliklerini ifade eden maddeler seçilerek oluşturulmuştur.

III. Bir başkasının rolünü alma, onu doğru anlama becerisini ölçen ölçekler: Burada bilişsel nitelikte ölçümler söz konusu olup, bu ölçümlerden amaçlanan, kişinin kendisine söylenen sözleri ne ölçüde doğru anladığını belirlemektir. Eğer kişi ben-merkezci davranmadan karşısındakini dinler, olaya onun gözüyle bakabilirse, onun söylediği sözleri tam olarak anlayabilir; aksi halde, karşısındakine kendi görüşlerini yansıtmış olur ki, bu da empatik olmayan bir davranıştır. Bu yaklaşımda genellikle bir kişi, karşısındaki bir başka kişiye / çocuğa, onun görmediği bir şekli betimler; o da bu şeklin ne olduğunu anlamaya, ya da kendisine söylenenleri aynen tekrarlamaya çalışır (Feffer ve Suchotliff, 1966; Krauss ve Glucksberg, 1969; Maratsos, 1973; Hoy, 1975). Bu yaklaşımın benimsendiği ilginç bir empati ölçme tekniği şöyledir: Bir deneye, belirli bir hikâyeyi anlatan bir dizi resim gösterilir. Daha sonra aynı diziden bazı sahneler çıkarılarak ikinci bir deneye gösterilir; ikinci denek de gösterdiklerine ilişkin kendi hikâyesini anlatır. Son olarak da, dizinin kısaltıldığından habersiz olan ilk denekten, ikinci denegin anlattıklarının tekrarlaması istenir; ilk denek, dizi hakkındaki ön bilgisini bu tekrarlamaya sırasında kullandığı taktirde ben-merkezci davranmış sayılır (Flavell, ve diğ. 1968; Chandler, 1973).

IV. Belli uyarıcılar karşısındaki empatik tepkilerin ölçüldüğü ölçekler: Bu gruba giren ölçekleri, kendi içinde beş alt gruba ayırabiliriz.

a) Bir terapist, bir danışanla empati kurmaya çalışmışsa, danışandan, ya da bu etkileşimi gözlemiş olan bir gözlemciden, terapistin ne

ölçüde başarılı empati kurduğunu bir ölçek üzerinde belirtmesi istenir (Barrett-Lennard, 1962; Truax ve Carkhuff, 1967; Carkhuff, 1969).

b) Duygusal yüz ifadelerini teşhis etme becerisi, genel empatik becerinin bir bölümü kabul edilerek, empatik becerisi ölçülecek kişilere, çeşitli duygusal yüz ifadeleri taşıyan fotoğraflarla, slaytlar gösterilir ve onlardan, bu ifadelerin ne olduğunu teşhis etmeleri istenir (Fechbach ve Roe, 1968; Borke, 1971 ve 1973; Deutsch, 1974; Kurdek ve Rodgon, 1975). Empatik beceriyi ölçmek amacıyla değil, sadece duygusal yüz ifadelerini teşhis becerisini ölçmek için getirilen bazı ölçme araçları da empatik becerinin ölçülmesinde kullanılabilir (Engen ve diğ., 1957; Tomkins ve McCarter, 1964; Dökmen, 1986).

c) Deneklere, çeşitli duyguların sergilendiği kişilerarası ilişkiler filmde ya da videoda gösterilerek, izledikleri kişilerle empati kurmaları, onların taşıdıkları duygular hakkında tahminde bulunmaları istenir (Campbell ve Kagan, 1971; O'Sullivan, 1983; Barnett ve diğ., 1985).

d) Empatik becerisi ölçülecek deneklere, küçük olaylar anlatılarak, bu olaylardaki kişilerin hangi duyguları sergiledikleri sorulur (Rothenberg, 1970; Duggan, 1978; Gibbs ve Woll, 1983). Bazı araçlarda ise deneklerden, kendilerine verilen empatik tepkilerden en iyisini seçmeleri istenir (Gantt ve diğ., 1980).

Yukarda dört ana grupta topladığımız empati ölçekleriyle gerçekleştirilen empati ölçümlerinin yanı sıra, bir tür empati ölçümü daha vardır ki bu da fizyolojik tepkilerin değerlendirilmesidir. Bu yaklaşımda, deneklerin belli uyarıcılar karşısındaki sözel ya da davranışsal nitelikteki empatik tepkileri değil, fizyolojik göstergeleri, örneğin derilerinin direncindeki değişimler (galvanik skin response) ölçülebilir (Hoffman, 1978).

Farklı Empati Ölçümleri Arasındaki İlişkiler

Belli bir denek grubunun empatik tepkisi, farklı empati ölçekleri kullanılarak ölçüldüğünde, bu ölçümler arasında ya hiç ilişki bulunmadığı ya da çoğunlukla düşük düzeyde ilişki olduğu görülmektedir. Örneğin Kurtz ve Grummon (1982), altı farklı empati ölçeği ile elde ettikleri veriler arasında ilişki bulunmadığını belirtmektedirler; söz konusu altı ölçek arasında Kagan'ın "Duygu Duyarlılık Ölçeği (Affective Sensitivity Scale)", Carkhuff'un "Empatik Anlama Ölçeği (Empathic Understanding Scale)" ve Barrett-Lennard'ın "İlişki Envanteri (Relationship Inventory)" adlı ölçekleri de bulunmaktadır. Jarski ve arka-

daşları (1985) ise Hogan'ın, Carkhuff'un ve Barrett-Lennard'ın ölçeklerini kullandıkları araştırmalarında, Carkhuff'un ve Barrett-Lennard'ın ölçekleri ile elde edilen ölçümler arasında anlamlı ilişki ($r = .60$) bulurken, Hogan'ın ölçeği ile diğer üç ölçek arasında ilişki bulamamışlardır. Ford (1979), empati ölçekleri arasında çoğunlukla düşük düzeyde ilişki bulunduğunu belirtmektedir. Gerçekten de Rothenberg'in ve Flavell'in empati ölçümleri arasında anlamlı fakat düşük bir ilişki ($r = .16$) bulunmuştur (Hudson, 1978). Yine, Chandler'in, Rothenberg'in ve Borke'nin empati ölçekleri kullanıldığında, ölçümler arasında $-.23$ ilâ $.00$ arasında değişen korelasyonlar elde edilmiştir (Rubin, 1978).

Farklı empati ölçekleri ile elde edilen ölçümler arasında yüksek ilişki bulunmaması, ilk bakışta, bu ölçeklerin geçerliği konusunda kuşku uyandırmaktadır. Fakat Gladstein (1983) böyle bir kuşkuya kapılmak yerine şunu ileri sürmektedir: Empati ölçekleri arasında düşük ilişki çıkmasının sebebi, farklı ölçeklerin, empatik davranışın farklı bileşenlerini ölçüyor olmasıdır. Bu yargıya katılarak şunu belirtebiliriz ki, bir önceki başlık altında sözünü ettiğimiz empati ölçeklerinden bazıları empatinin bilişsel bileşenlerini ölçerken, bazıları duygusal bileşenini ölçmektedir. Örneğin, Rothenberg'in (1970) ölçeği ile, daha ziyade duygusal empati ölçülürken, Flavell'in (1968) ile bilişsel empati ölçülür. Yine Rothenberg'in (1970) ve Borke'nin (1971 ve 1973) ölçekleri ile duygusal empati, Chandler'in (1973) yaklaşımında ise bilişsel empati ölçülür (Ford, 1979). Bu durumda, empatinin bilişsel ve duygusal bileşenleri arasında, oldukça düşük, fakat anlamlı bir ilişki bulunduğunu ileri sürebiliriz. Nitekim Moir (1974) da, empatinin bu iki ögesi arasında anlamlı fakat yüksek olmayan bir ilişki bulunduğunu belirtmektedir ($r = .49$).

Empati Ölçeklerinin Eleştirisi

Bazı empati ölçeklerine, araştırmacılar tarafından birtakım eleştiriler yöneltilmektedir. Örneğin Lambert ve arkadaşları (1978), Truax ve Carkhuff'a ait empati ölçeği ile Barrett-Lennard'a ait ölçeğin, pek çok araştırmada kullanıldığını, fakat bunlara oranla daha sofistike ölçme tekniklerine ihtiyaç bulunduğunu belirtmektedirler. Bazı araştırmacılar ise, bazı empati ölçeklerinde, ölçülmesi amaçlanan şeyden daha farklı bir şeyin ölçüldüğü görüşündedirler. Örneğin Ianotti (1975), Feshbach ve Roe'nun (1968), empatiden ziyade sosyal anlamayı (social understanding) ölçtüklerini ileri sürmektedir. Rothenberg'e (1974) Truax ve Carkhuff'un (1967) empati ölçeği ise empatiyi değil, terapistin

meslekî becerisini ölçmektedir; Hogan'ın (1969) empati ölçeği ise, empatik yeteneği ölçtüğünün ileri sürülmesine karşılık, aslında empatik özelliklerini ölçmektedir. Bu eleştirilerin bir benzerini, Krauss ve Glucksberg'e (1969), Piche'ye (1975), Maratsos'a (1973) ve Hoy'a (1975) ait empati ölçümlerine de yöneltebileceğimiz kanısındayız. Söz konusu bu ölçümlerde, dinleyici olan kişi, konuşanın betimlediği şeklin ne olduğunu anlamaya çalışıyordu. Bu ölçme şeklinde, dinleyenin empatik becerisinin mi, ben-merkezçiliğinin mi ya da zekâsının mı, yoksa konuşanın sözel ifade becerisinin mi ölçüldüğü, kanımızca pek açık değildir.

Empati ölçeklerine yöneltebileceğimiz son bir eleştiri, bu ölçeklerden birkaçı hariç çoğunluğunun, belirli bir teorik görüşe dayanmaksızın geliştirilmiş olmasıdır.

Empati Eğitimi

Literatürde, empatik becerinin eğitimle geliştirilebildiğini gösteren çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Bu araştırmalardan bir kısmı, doğrudan "empati eğitimi (empathy training)" adı altında yapılırken (Payne ve diğ., 1972; Dalton ve diğ., 1973; Gantt ve diğ., 1980; Gladstein ve Feldstein, 1983), bir kısım araştırmalarda ise empati eğitimi "iletişim becerisi eğitimi (communication skills training)" adı altında verilmektedir (Collingwood, 1971; Gormally ve Hill, 1975; Cooker ve Chercia, 1976). Bu konudaki çok sayıdaki araştırmaya bakıldığında, araştırmacıların empati eğitimi ile iletişim eğitimini, kesin çizgilerle birbirlerinden ayırmadıkları, sıklıkla, bu iki terimden birini diğeri yerine de kullandıkları anlaşılmaktadır. Araştırmacılar özellikle, empatik beceriyi, genel iletişim becerisinin bir parçası olarak görmektedirler.

Literatürde, empati/iletişim eğitiminin hemen herkese yararlı olabileceği, fakat belirli alanlarda çalışan kişilerin bu tür bir eğitime özellikle ihtiyaçları bulunduğu belirtilmektedir. Empati eğitiminden yararlanabileceğine inanılan gruplar arasında akla tıp öğrencileri (Ward ve Stein, 1975; Fine ve Therrien, 1977), ticaret alanında çalışanlar (McEuen, 1985) ve evli çiftler gelmektedir (Bensan ve diğ., 1975; Avery ve Thiessen, 1982). Bunların yanı sıra, öğretmenlere, sosyal çalışmacılara, hemşirelere, psikiyatristlere, psikologlara ve danışmanlara empati/iletişim eğitiminin verilmesinin son derece gerekli olduğu düşünülmektedir (Collingwood, 1971; Egan, 1975; Blair ve Fretz, 1980; Avery ve Thiessen, 1982). Bu arada Carhuff ve arkadaşları ise, psikoloji formasyonuna sahip olmayan bazı kişilere, örneğin hastane personeline ya da endüstri kurumlarındaki yöneticilere empati/iletişim eğitimi veril-

mesi halinde bunlardan bir tür psikolojik danışman olarak görev yapabileceklerini savunmaktadırlar (Carkhuff, 1968; Carkhuff ve Truax, 1965; Carkhuff ve Griffin, 1970).

Empati Eğitimi Teknikleri

Empati/iletişim becerisini geliştirmede kullanılan teknikler başlıca dört grupta toplanabilir; bunlar, a) didaktik / bilgi verme (didactic), b) yaşantıyla (experiential), c) rol oynama (role playing) ve d) modelden öğrenme (modeling)'dir (Payne ve diğ., 1972; Dalton ve diğ., 1973; Cooker ve diğ., 1976).

1- *Didaktik Yaklaşım*: Bu yaklaşımda bir uzman, deneklere / öğrencilere sağlıklı iletişim ve empati konusunda teorik bilgiler verir.

2- *Yaşantısal Yaklaşım*: Deneklerin bir başkasıyla gerçekleştirdiği iletişim, eğitimi veren uzman tarafından gözlenerek ya da banttan izlenerek eleştirilir.

3- *Rol Oynama Yaklaşımı*: Bu yaklaşımda denek, duruma göre, bazen kendisi olarak, bazen de karşısındaki kişinin rolüne girerek iletişim kurar. Fine ve Therrin (1977), tıp öğrencilerini bazen doktor, bazen de hasta rolüne sokarak, bu tekniği başarı ile uygulamışlardır.

Rol oynama tekniği, psikodrama içinde sık kullanılmakta, iletişim becerisini, özellikle de empatik duyarlılığı artırmada etkili olmaktadır (Dökmen, 1986 ve 1987; Özbek ve Leutz, 1987). Çünkü rol oynama tekniğinde kişi, karşısındaki kişinin rolüne girerek, olaylara onun bakış açısından bakmaya ve onun hissettiklerini hissetmeye çabır. Araştırmamızın Giriş Bölümü'nde de belirtildiği üzere, bazı araştırmacılar empatik davranışı, "rol alma" ya da "karşısındakinin bakış açısından bakma" becerisi olarak tanımlamaktadırlar. Empatiyi bu şekilde tanımladığımızda rol oynama tekniği, empati eğitiminde çok etkili bir yaklaşım olarak gözükmektedir.

4- *Modelden Öğrenme Yaklaşımı*: Bu yaklaşımda denek, uzmanların hastalarla / danışmanlarla gerçekleştirdiği iletişimlerini, doğrudan ya da videodan gözleyerek empati kurmayı öğrenir; bu yaklaşımda denek, uzmanı model almaktadır.

Bir empati eğitimi programında, yukarıda belirtilen dört yaklaşımdan sadece bir tanesi kullanılabilir gibi, birkaçı bir arada da kullanılabilir. Örneğin Gladstein ve Felstein (1983), danışmanlara, yoğun duygusal öğeler taşıyan filmler gösterilmesi ve bu filmler üye-

rinde tartışılması halinde, etkili bir empati eğitimi sağlanabileceği görüşündedirler. Bir başka araştırmada ise 11-13 yaş arasındaki kronik suçlu çocuklara, video filminden ve dramatizasyondan yararlanılarak empati eğitimi verilmiş, 18 ay sonraki izleme çalışmasında ise, deneklerin suçla ilgili davranışlarında büyük ölçüde azalma belirlenmiştir. Yukarıda belirttiğimiz dört tür empati eğitiminden hangisinin daha etkili olduğu konusunda yapılan bir araştırmada yaşantısal yaklaşımın tek başına etkili olmadığı, didaktik ve modelden öğrenme yaklaşımlarının birlikte kullanılması halinde ise etkili oldukları anlaşılmıştır (Payne ve diğ., 1972). Carkhuff (1971) tarafından, didaktik, rol oynama ve modelden öğrenme yaklaşımları birlikte ele alınarak bir insan ilişkileri eğitimi programı hazırlanmıştır; araştırmalar bu modelin, empati becerisini geliştirmede etkili olduğunu göstermektedir (Cooker ve diğ., 1976; Roach, 1977).

Kişilere empati eğitimi vermenin bir başka yolu ise, onlara, başkalarına ait duygusal yüz ifadelerini teşhis etme konusunda eğitim vermektedir. Yukarıda "Empati Ölçekleri" başlığı altında da belirtildiği üzere, bazı araştırmacılar, duygusal yüz ifadelerini teşhis becerisini genel empatik becerinin bir parçası kabul etmektedirler. Bu durumda, deneklere duygusal yüz ifadeleri konusunda eğitim verdiğimizde, bu eğitim, bir anlamda da "empati eğitimi" niteliği taşıyacaktır. Yapılan çeşitli araştırmalar, duygusal yüz ifadelerini teşhis becerisinin uygun eğitimle artırılabilirliğini göstermektedir (Allport, 1924; Izard, 1971; Mann, 1975; Stick ve Pellegrino, 1982; Honl, 1984; Dökmen, 1986).

Empatik Becerinin Gelişimi

Literatürde, empatik becerinin nasıl geliştiği konusunda bir takım kuramsal açıklamalar bulunmaktadır. Bunlardan birisi de Moreno'ya aittir. Moreno'nun sosyometri ile ilgili kuramsal görüşleri arasında, rol alma ve rol gelişimi çok önemli bir yere sahiptir. Özellikle psikodramada, rol değiştirme, yani karşısındakinin rolünü alma - ki bir anlamda buna empati de diyebiliriz - en temel tekniktir (Morene, 1977; Özbek ve Leutz, 1987). Moreno'ya göre rol gelişimi, beş temel aşamada gerçekleşir. İlk aşamada çocuk, anneyi kendisinin bir parçası olarak algılar; dış dünya ile kendisi arasında bir ayırım yapamaz; dış dünya ile özdeşim içindedir. Moreno'nun "özdeşim bütünlüğü (all-identitat)" adını verdiği bu dönemde çocuk, rollerini, bu rollerin kendisine ait olduğunu bilmeksizin oynar. İkinci aşamada ise dikkatini, kendisinin özel bir par-

çası olarak olarak algıladığı anne üzerinde yoğunlaştırır. Üçüncü aşamada, annesini başlıbaşı bir varlık olarak görür; çocuk artık kendisini diğer insanlardan ayırdedebilmekte, rolleri tanıyabilmektedir (“herşey gerçek (all-reality)” dönemi). Dördüncü aşamada kendisini annesinin yerine koyabilir, günlük yaşamda annesinin rolünü oynayabilir. Beşinci aşamada ise, annesinin rolünden hareketle, kendisinin dışına çıkıp, kendisini yaşayabilir.

Moreno'nun yanı sıra Hoffman (1978) de, temelde Moreno'nun- kine benzeyen dört empatik gelişim basamağı oluşturmuştur.

YÖNTEM

Araştırmamızın Bu bölümünde, ilk olarak, ortaya attığımız yeni bir empati modelini, -Aşamalı Empati Sınıflaması- tanıtmak istiyoruz. Daha sonra da, bu modele dayanarak geliştirdiğimiz iki ölçme aracından ve gerçekleştirdiğimiz deneyden söz edeceğiz.

Bir Empati Modeli: Aşamalı Empati Sınıflaması

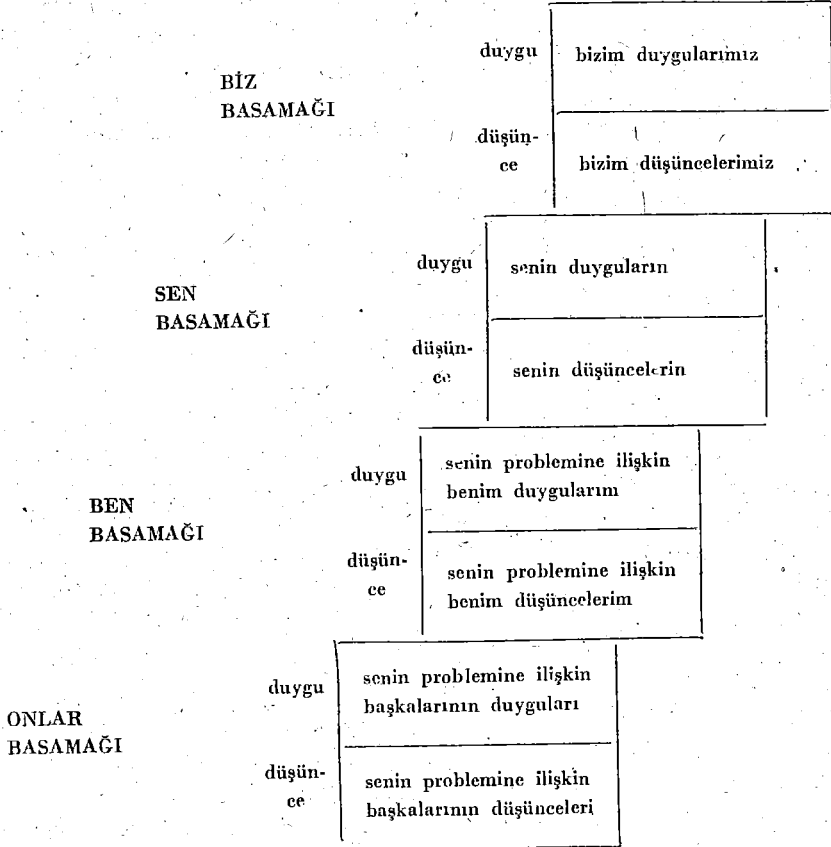
Aşamalı Empati Sınıflamasının Gereği

Planladığımız deneye uygun, ülkemizde geliştirilmiş ya da dilimize uyarlanmış empatik beceriyi ölçen bir araç bulunmamaktadır. Gerçi Akkoyun (1987) Mahrabian ve Epstein'e (1971) ait Duygusal Empati Ölçeğini dilimize kazandırmaya çalışmaktadır, fakat bu ölçek sadece empatinin duygusal bileşenini ele alarak kişilerin empati kurma eğilimlerini ölçtüğünden, araştırma amacımız için yeterli değildir. Yukarıda, “Empati Ölçeklerinin Eleştirisi” başlığı altında dile getirdiğimiz eleştirilerden ötürü de, başka empati ölçeklerini dilimize uyarlamak yerine, kullanma amacımıza uygun iki ölçeği kendimiz geliştirmeye karar verdik. Geliştireceğimiz ölçekleri belli bir teorik temele dayandırmak için de, yukarıda “Empatik Tepki Basamakları” başlığı altında değindiğimiz üç empatik tepki sıralamasını inceledik. Bu sıralamalardan birini, örneğin Truax'a ait sıralamayı esas alarak ölçek geliştirmeyi düşündükse de, “Empati Basamaklarının Eleştirisi” başlığı altında topladığımız üç temel eleştiriden ötürü, bu yaklaşımdan vazgeçtik. Bu durumda, söz konusu üç eleştiriden elden geldikince uzak, yeni bir empatik tepki sıralaması ve bu sıralamayı içine alan bir empati modeli geliştirerek, ölçme araçlarımızı bu modele dayandırmaya karar verdik. Geliştirilecek olan aşamalı empati sınıflaması, ölçme araçlarımıza te-

orik temel teşkil etmenin yanı sıra, başka fonksiyonlara da sahip olacaktır. Söz gelişi, bu tür bir sınıflama, empatinin ne olduğu konusundaki tartışmalara ışık tutabilir ya da kişilere verilecek empati eğitiminin niteliğini belirlemede yardımcı olabilir.

Sınıflama

İlk olarak, günlük yaşamda ve katıldığımız etkileşim ve psikodrama gruplarında, kişilerin, karşısındaki kişinin dile getirdiği probleme eğilirken, farklı türde mesajlar verdiklerine dikkat ettik. Bu gözlemlerimize dayanarak empatik tepkileri, etkisi en az olandan, en etkiliye doğru sınıflamaya çalıştık. Sonuçta, Şekil 1'de görülen 4 temel empatik tepki basamağının bulunduğuna karar verdik; bu basamakların her birini de "düşünce" ve "duygu" olmak üzere iki temel alt basamaktan oluşturduk. Söz konusu bu basamakları şöyle açıklayabiliriz:



Şekil 1. Aşamalı Empati Sınıflaması'ndaki temel empati basamakları

I. *Onlar Basamağı*: Bu basamakta, kendisine anlatılan problemi dinleyen kişi, bu problemi üzerinde yoğunlaşmaz, problemi anlatanın duygularını anlamaya çalışmaz; bu problem hakkında kendi duygu ve düşüncelerinden de söz etmez. Problemi dinleyen, problem sahibine öyle bir geribildirim verir ki bu geri bildirim, ortamda bulunmayan üçüncü şahısların bakış açısını yansıtmaktadır; yani kişi, dinlediği probleme ilişkin olarak toplumun görüşlerini dile getirir, başkalarının söylemesi muhtemel şeyleri söyler. Onlar Basamağı'nın düşünce düzeyinde verilen bir empatik tepki, herşeyden önce toplumun değer yargılarını taşır; bu basamakta kişi birtakım genellemeler yapar, atasözleri kullanır. Bu basamağın duygu düzeyinde ise kişi, dinlediği problem karşısında toplumun duygusunun ne olabileceğini söyler.

Onlar Basamağı'nda empatik tepki veren bir kişi, henüz egosantik bile değildir; ya kişisel görüşü yoktur, ya da kendisi üzerinde etkili olan başlıkların görüşlerini kendi görüşlerinden üstün tutmaktadır.

II. *Ben Basamağı*: Bu basamakta empatik tepki veren bir kişi egosantriktir; kendisine problemini anlatan kişinin duygu ve düşüncelerine eğilmek yerine, probleme ilişkin kendi duygu ve düşüncelerini dile getirir. Ben Basamağı'nın düşünce düzeyinde bir empatik tepki ortaya koyan kişi, karşısındakini eleştirir, ona akıl verir, problemine ayaküstü teşhis koyar, örneğin psikanalitik açıklamalarda bulunur ya da bazen "aynı dert ben de var" der. Ben Basamağı'nın duygu düzeyinde ise, empatiyi kuran kişi, dinlediği probleme ilişkin, kişisel duygularını dile getirir, örneğin "bu duruma üzüldüm" der.

III. *Sen Basamağı*: Bu basamağın düşünce düzeyinde kişi, kendisine anlatılan probleme eğilir, kendini karşısındakinin yerine koymayı ve onun ne düşündüğünü anlamayı başarır. Bu basamağın duygu düzeyinde ise kişi, kendisini yine karşısındakinin yerine koymayı ve onun hissettiklerini kendi içinde aynen hissetmeyi başarır.

IV. *Biz Basamağı*: İlk üç basamaktan geçen, özellikle Sen Basamağı'nda bir süre birbirleriyle empatik alış-verişte bulunmuş olan iki kişi arasında Biz Basamağı'nda empatik ilişki kurulabilir. Bu basamağın düşünce düzeyine ulaşmış olan iki kişi, belirli bir olay karşısında, birbirlerinin ne düşünebileceklerini, nasıl tavır tanımabileceklerini önceden doğru tahmin edebilirler. Duygu düzeyine ulaşmış iki kişi ise, belli bir olay karşısında birbirlerinin ne hissedebileceğini doğru tahmin edebilirler ve gerektiğinde birbirlerine yardım ederler. Bu noktada artık, empatiden ziyade sempati söz konusudur. Biz Basamağı adını verdiğimiz bu son basamak kanımızca, Moreno'nun ortaya attığı Ortak

Bilinçdışı Hipotezi ile ve Tele kavramı ile benzerlik göstermektedir (Moreno, 1962; Özbek ve Leutz, 1987). Moreno'ya göre, birbirleriyle yeterince etkileşimde bulunan eşler arasında zamanla bir ortak bilinçdışı oluşur ki, eşler bu sayede, belli durumlarda birbirlerinin tepkisinin ne olabileceğini hissederler. Moreno, empati kavramını reddedip yerine tele kavramını ortaya atmışsa da, bu iki kavram arasında çok büyük bir farklılık bulunmadığı ileri sürülmektedir (Dökmen, 1987c).

Kişisel gözlemlerimize dayanarak ve Giriş Bölümü'nde değindiğimiz başka araştırmacılara ait basamakları inceleyerek, Aşamalı Empati Sınıflamamızın ilk üç basamağını aşağıdaki 10 alt basamağa ayırdık. Söz konusu bu 10 alt basamağı belirlerken, IV. basamak olan Biz Basamağı'nı ele almayıştığımızın sebebi, yaptığımız tanıma göre, bu basamakta empatinin artık sempatiye, başka bir kavramla ifade edecek olursak tele ilişkisine dönüşmüş olmasıdır. Modelimizde, empatik etkileşimin doruk noktasında sempatinin ortaya çıktığını belirtmekteyiz fakat, geliştirmek istediğimiz ölçme araçları ile sadece empatik davranışı ölçmek istediğimizden, bu noktada ilk üç basamağı alt basamaklara ayırmakla yetindik. Bu durumda, kendisine bir problem anlatılan kişinin verebileceği empatik tepkileri, en az etkiliden en etkiliye doğru olmak üzere şu şekilde sıralayabiliriz:

1- *Senin problemin karşısında başkaları ne düşünür, ne hisseder* : Bu basamakta empati kurmaya çalışan kişi, birtakım genellemeler yapar, felsefî görüşlere, atasözlerine başvurabilir; dinlediği probleme ilişkin olarak genelde toplumun neler hissedebileceğini dile getirir, problemini anlatan kişiyi toplumun değer yargıları açısından eleştirir.

2- *Eleştiri* : Problemini anlatan kişiyi ve onun problemini, kendi görüşleri açısından eleştirir, yargılar.

3- *Akıl verme* : Karşısındakine akıl verir, ona ne yapması gerektiğini söyler.

4- *Teşhis* : Kendine anlatılan probleme, ya da problemi anlatana teşhis koyar; "senin bilinçaltında şu var" ya da "sen kıskançsın" gibi...

5- *Ben de var* : Anlatılan problemin benzerine kendisinin de sahip olduğunu söyler, kendi derdini anlatmaya başlar.

6- *Benim duygularım* : Dinlediği problem karşısında kendi duygularını sözel ya da davranışsal olarak ortaya koyar. Örneğin "üzüldüm" ya da "sevdim" der.

7- *Probleme eğilme*: Kendisine anlatılan probleme eğilir, problemi irdeler, konuya ilişkin sorular sorar.

8- *Destekleme*: Karşısındaki kişinin sözlerini tekrarlamadan, onu anladığını, ona katıldığını, onu desteklediğini belirtir.

9- *Tekrarlama*: Kendisine iletilen mesajı (problemi) tamamen ya da kısmen mesaj sahibine yansıtır; bu arada onun yüzeysel duygularını da yakalayarak yansıttığı bu mesaja ekler.

10- *Derin duyguları anlama*: Karşısındaki kişinin sözlerinde açıkça bulunmayan birtakım derin duyguları da yakalayarak ona iletir. Empati kuran kişi, bu basamakta kendisini empati kurduğu kişinin yerine koyup, onun, belli bir konuya ilişkin olarak ifade ettiği ve etmediği tüm duygularını doğru olarak hisseder; bu durumu karşısındakine iletirken de çoğunlukla kendi kelimelerini, az miktarda ise onun kelimelerini kullanır.

Yukardaki basamaklardan 1. basamak, Onlar Basamağı'nın tümünü kapsamaktadır; 2., 3., 4. ve 5. basamaklar, Ben Basamağının düşünce, 6. basamak ise duygu düzeyini ifade etmektedir; 7., 8. basamaklar Sen Basamağının düşünce, 9., 10. basamaklar ise duygu düzeyini ifade etmektedir.

Sınıflamanın Geçerliği

Yukarda belirttiğimiz 10 empatik tepki basamağının geçerliğini test etmek için, klinik psikologlardan ve psikiyatristlerden oluşan 30 kişilik bir uzman grubunun yargısına başvurduk. Her bir uzmana 10 empati basamağını ayrı ayrı tanımlayarak karışık bir sıra içinde verdik ve bu basamakları en az etkiliden en fazla etkiliye doğru olmak üzere sıraya koymasını istedik. Bu yolla toplanan 30 sıralama, Guilford'un (1954) ve Turgut'un (1978) öngördükleri şekilde, ardışık aralıklarla sınırlama yöntemine benzeyen "sıralama yargılarıyla" ölçüklendi. Ölçekleme işlemi sonucunda, uzmanlarca gerçekleştirilen sıralamanın, bir nokta dışında bizim sıralamamıza benzediği görüldü; uzmanlar, bizim 7. sıraya koyduğumuz Probleme Eğilme Basamağı'nı 8. sıraya, bizim 8. sıraya koyduğumuz Desteklemeyi ise 7. sıraya koymuşlardı. Bunun üzerine ilk sıralamamızı, uzmanların yargısı doğrultusunda değiştirdik. Bu durumda Aşamalı Empati Sınıflamamız şöyle oldu: 1- Senin problemin karşısında başkaları ne düşünür, ne hisseder, 2- Eleştiri, 3- Akıl verme, 4- Teşhis, 5- Bende de var, 6- Benim duygularım, 7- Destekleme, 8- Probleme eğilme, 9- Tekrarlama, 10- Derin duygularını anlama.

Ölçme Araçları*

Empatik Beceri Ölçeği (EBÖ) A - Formu

İki ayrı form halinde geliştirdiğimiz EBÖ'nin A formu altı bölümden oluşmaktadır. Günlük yaşamda kişilerin sahip olabilecekleri problemlerden altı tanesi, kısa paragraflar halinde yazılarak deneklere şu yönerge ile verilmektedir: "Aşağıda altı ayrı problem var; bu problemlerden her birinin size bir tanıdığımız tarafından söylendiğini farzedin. Size söylenen her bir problem karşısında siz ne söylersiniz? İçinizden ne söylemek geliyorsa olduğu gibi yazın."

Deneklerin empatik tepkilerinin A Formu ile değerlendirilmesinde şu yol izlenmiştir: Her bir denegin altı soruya ilişkin yazdığı cümleler bir bütün olarak ele alınarak epizodlara ayrılmıştır. Her bir epizoddaki mesajın empatik nitelikte olup olmadığına, eğer empatikse yukarıda tanımladığımız 10 empati basamağından hangisine uygun nitelikte olduğuna karar verildi. Daha sonra her denegin, a) ulaşabildiği en yüksek basamak ve b) en fazla kullandığı basamak belirlendi; söz gelişi 11 epizod içinde empatik tepki sergileyen bir denegin, bu tepkilerden 3 tanesi 5. basamağı, 7 tanesi 6. basamağı, 1 tanesi ise 7. basamağı giriyorsa, bu denegin ulaşabildiği en yüksek empatik tepki basamağına 7, en fazla kullandığı basamağına ise 6 olduğunu söyleyebiliriz.

Geçerlik: 80 kişilik bir denek grubuna EBÖ'ni uyguladığımızda şu sonuçlar elde edilmiştir:

1- Deneklerin ulaştıkları en yüksek empati basamağı ile en fazla kullandıkları empati basamağı arasında yüksek bir ilişki bulunmaktadır ($r = .97$). Deneklerin % 90'ında, ulaşılan basamak ile en fazla kullanılan basamak aynıdır.

2- Deneklerin % 91'i, ulaşabildikleri basamaktan önceki tüm (basamakları, basamak atlamadan kullanmışlardır. Söz gelişi, bir denegin ulaşabildiği en yüksek empatik tepki basamağı 5 olmuşsa, bu denek 1., 2., 3. ve 4. basamaklara uygun nitelikte empatik tepkiler de ortaya koymuştur.

Elde edilen bu iki sonuç, gerek EBÖ A-Formu'nun gerekse, tepkilerin değerlendirilmesinde kriter olarak kullandığımız Aşamalı Empati Sınıflaması'nın geçerlikleri konusunda, önemli bir kanıt sayılabilir. Ayrıca belirtmek isteriz ki, elde ettiğimiz bu bulgular, Kohlberg'in Moral Gelişim Basamaklarının geçerliğine ilişkin incelemelere de benzerlik göstermektedir (Rest, 1973; Rest ve Kohlberg, 1969).

* Bu bölümde, tarafımızdan geliştirilen EBÖ'nin A ve B formları ile EEÖ kısaca tanıtılmaktadır. Burada maddelerini veremediğimiz bu üç ölçek, elimizdeki asıl araştırma raporunda bulunmaktadır. Okumakta olduğunuz rapordan biraz daha kapsamlı olan söz konusu bu rapor, istenildiğinde tarafımızdan temin edilebilir.

Güvenirlilik: EBÖ A-Formu'nun güvenirliliğine, deneklerin ulaşabildikleri ve en fazla kullandıkları basamakların sayısını sürekli değişken kabul ederek baktığımızda şu sonuçlar elde edilmiştir: a) 80 deneğin empatik tepkileri üç hafta arayla değerlendirildiğinde, bu değerlendirmeler arasında, ulaşılan basamak dikkate alındığında $r = .89$ en fazla kullanılan dikkate alındığında ise $r = .94$ düzeyinde ilişki belirlenmiştir. b) Araştırmacı, ne ölçüde güvenilir puanlama yapabildiğini belirlemek için, tek bir ölçümü bir ay arayla iki defa puanlamış, ulaşılan basamak için $r = .92$, en fazla kullanılan içinse $r = .94$ düzeyinde ilişki saptanmıştır. c) Verileri, araştırmacı dışında bir hakem de değerlendirmiş, bu iki değerlendirme arasında da ulaşılan basamak için $r = .87$, en fazla kullanılan için $r = .90$ düzeyinde ilişki bulunmuştur.

Empatik Beceri Ölçeği (EBÖ) B-Formu

Değerlendirmeyi standart hale getirmek için, EBÖ'nin ikinci bir formu daha geliştirilmiştir. B-Formu adını verdiğimiz bu form, Kohlberg'in moral gelişim basamaklarına dayanarak standart bir ölçek geliştiren Rest ve arkadaşlarının yaklaşımı örnek alınarak hazırlanmış ve puanlanmıştır (Rest, 1979; Rest ve diğ., 1974).

EBÖ B-Formu, A-Formu'nu oluşturan altı probleme dayanmaktadır. B-Formunda, bu 6 problemin her birisi için 12 empatik tepki, yani toplam 72 tane empatik tepki yazılı halde deneye sunulmaktadır. Her bir problemin altındaki empatik tepki taşıyan 12 cümle, Likert türü bir ölçek görünümünde olup, deneklere şu yönerge ile verilmektedir: "Aşağıdaki problemi bir yakınınızın size anlattığını düşününüz. Problemin altında ona söyleyebileceğiniz 11 cümle bulunmaktadır. Bu cümlelerden her birini 0'na söylemeyi ne ölçüde uygun bulduğunuzu, cümlelerin yanındaki 1'den 5'e kadar sıralanan sayılardan birisini işaretleyerek belirtiniz. Eğer bir cümleyi, bu problemin sahibine söylemeyi "çok uygun" buluyorsanız 5'in üzerini, "oldukça uygun" buluyorsanız 4'ün üzerini . . . işaretleyiniz. 12 cümleden bir tanesi ise bu problemle hiç ilgili değildir; o cümleye rasladığımızda ise 0'ı işaretleyiniz. Bu işlem bittikten sonra, 11 cümle arasından en beğendiğiniz dört tanesini seçerek önem sırasına göre kâğıdın altına yazınız". Bu yönergede, deneklerin 0 sayısını işaretleyerek bulmalarını istediğimiz "problemle ilgisiz" cümleler, deneklerin dikkatini kontrol etmek amacıyla konulmuştur. B-Formu'nda toplam 6 tane "ilgisiz cümle" bulunmakta olup bu cümlelerden en az 5 tanesini tespit edebilmiş deneklerin ölçekleri değerlendirilmiştir. 4 ya da daha az sayıda ilgisiz cümle bulabilmiş denek-

lerin ölçekleri, maddeleri yeterince dikkatli okumadıkları gerekçesi ile değerlendirme dışı bırakılmıştır. Bu durumda geri kalan 66 cümlelerin her biri, Aşamalı Empati Sınıflaması'ndaki 10 basamaktan birisine uygun nitelikte mesaj taşımaktadır. (Ölçek deneklere uygulanmadan önce, hangi cümlelerin hangi basamakta empatik tepki taşıdığına, yukarıda sözünü ettiğimiz 30 kişilik uzman grubunun yargısına başvurarak karar verdik. Uzmanlar 66 cümleden her birinin, 10 empati basamağından hangisine uygun mesaj taşıdığı konusunda yargıda bulundular. Bu yargılar ise Mosier'in "B Hali İçin Eksik Veri Matrisinden Grafik Çözüm" tekniği (bahs. Torgerson, 1958 ve Turgut, 1978) kullanılarak ölçeklendi. 66 cümleden her birinin hangi basamağına uygun empatik tepki taşıdığı, başka bir ifadeyle EBÖ B-Formu'nun cevap anahtarının ne olduğu, bu işlem sonucunda ortaya çıkmıştır.)

Puanlamada, deneklerin her bir probleme ilişkin seçtikleri 4 cümleden, yani toplam 24 cümleden, Likert tipi ölçek üzerinde aldıkları puanlar dikkate alınmıştır. Rest ve arkadaşlarınca (Rest, 1979; Rest ve diğ., 1974) ortaya konan puanlama işlemi uygulanarak da, her bir denegın en fazla tercih ettiği ve ulaşabildiğı empatik tepki basamağı belirlenmiştir.

EBÖ B-Formu'nda deneklerin ulaşabildikleri ve en fazla tercih ettikleri empatik tepki basamakları arasında $r = .94$ düzeyinde ilişki bulunmuştur. Deneklerin %85'inin ulaştıkları ve tercih ettikleri basamaklar aynıdır. Bu bulgu, A Formunda olduğu gibi, B Formu'nda da, gerek ulaşılan, gerekse en fazla tercih edilen basamağın, deneklerin empatik beceri düzeylerini belirlemede kullanılabilceğı izlenimini vermektedir. Bu durumda, deneklerin en fazla tercih ettikleri basamaklar esas alındı ve her bir denegın en fazla tercih ettiği basamağın sıra numarası, o denegın empatik beceri puanı olarak kabul edilmiştir.

Güvenirlilik

EBÖ B-Formu, 80 kişilik bir gruba üç hafta arayla iki defa uygulandığında, bu iki uygulamadan elde edilen ölçümler arasında $r = .91$ düzeyinde bir ilişki belirlenmiştir. (Her iki uygulamada da, gerekli dikkat kontrol puanını elde edemeyen deneklerin ölçekleri elendiğinden, güvenirlik katsayısı 64 denek üzerinden hesaplanabilmektedir.)

Geçerlilik

EBÖ B-Formu, klinik psikolojide ve psikolojik danışmada en az master derecesine sahip 14 kişilik bir gruba ve psikoloji eğitimi almamış

14 kişilik bir başka yüksek tahsilli gruba uygulanmıştır. Sonuçta, birinci grubun tüm üyelerinin 7. ilâ 10. basamaklar arasında empatik tercihte⁹ buldukları, ikinci grubun empatik tercihlerinin ise 2. ilâ 8. basamaklar arasında dağıldığı görülmüştür. İki grubun empatik beceri puanları arasında anlamlı farklılık vardır ($t = 6.77$, $sd = 26$, $p < .001$). (Geçerlik konusundaki bu kanıtın yanı sıra, başka kanıtların aranmasına devam edilecektir.)

A ve B Formları Arasındaki İlişki

EBÖ'nin önce A Formu, daha sonrada B Formu uygulanarak deneklerin ulaşabildikleri en yüksek empati basamağı dikkate alındığında, iki form arasında $r = .95$ düzeyinde, en fazla kullanılan basamak dikkate alındığında ise iki form arasında $r = .96$ düzeyinde ilişki saptanmıştır. Kanımızca bu bulgu, her iki formun da kullanılabilirliğini göstermektedir. Biz, bu araştırmamızda, araştırma amacımıza uygun olduğu ve objektif bir puanlama sistemine sahip bulunduğu için B-Formunu kullandık. Fakat, günlük yaşamda insanların spontan olarak nasıl empatik tepkiler sergilediklerini görmek istediğimizde A-Formunu da kullanabiliriz.

Empatik Eğilim Ölçeği (EEÖ)

EBÖ, Aşamalı Empati Sınıflamasının basamakları üzerine kurulmuştu ve deneklerin bu basamaklardaki yerini belirlemeyi amaçlıyordu. Aşamalı Empati Sınıflamasının basamaklarından değil de, teorik özünden yola çıkarak ikinci bir ölçek daha geliştirdik; Empatik Eğilimi Ölçeği (EEÖ) adını verdiğimiz bu ölçeğin amacı, kişilerin günlük yaşamdaki empati kurma potansiyellerini ölçmektir.

Yukardan da hatırlanacağı üzere, Aşamalı Empati Sınıflaması adlı modelimize göre, karşısındaki ile empati kurmaya çalışan bir kişi, eğer Ben Basamağı'nda empatik tepki veriyorsa, bu durum empatik iletişimi olumsuz yönde etkiler. Çünkü kişinin Ben Basamağı'nda empatik tepki vermesi demek, egosantrik olması demektir. Bu görüşten hareketle, EEÖ'nin bir kısım maddelerini, egosantrik iletişimin özelliklerini yansıtabilecek şekilde yazmak istedik. Daha önceden tarafımızdan geliştirilen Çatışma Eğilimi Ölçeği (Dökmen, 1986) adlı ölçeğin alt bölümlerinden birisi Varoluş Çatışması adını taşımakta olup, kişilerin egosantrik iletişime girme eğilimlerini ölçmekteydi; EEÖ'ne söz konusu bu alt bölümden üç madde aldık. Ayrıca, Çatışma Eğilimi Ölçeği'ni oluşturan "insancıl yaklaşım" ve "kişisel özellikler" adlı diğer iki alt

bölümden de toplam on madde daha aldık ki bunun temel sebebi de, empati modelimizde, empatik iletişimin çatışmalı iletişimin bir alternatifi olarak kabul edilmesidir. İnsanlara genelde olumsuz tutum besleyen, çatışmaya müsait kişilik yapısına sahip kişilerin, şüphesiz ki iletişim çatışmasına girme ihtimalleri yüksek, empati kurma ihtimalleri ise düşük olacaktır. Bu yüzden, Çatışma Eğilimi Ölçeği'nden aldığımız pozitif maddeleri, EEÖ'ne negatif madde olarak yerleştirdik.

Likert türü bir ölçek olarak hazırlanan EEÖ'nin maddelerinin yaklaşık yarısı, deneklerin "evet" deme eğilimlerini dengelemek için negatif yazılmıştır. Denekler, her bir maddenin yanındaki 1'den 5'e kadar olan sayılardan birisini işaretleyerek, o maddedeki görüşe ne ölçüde katıldıklarını belirtmişlerdir.

Madde Analizi

EEÖ'nin 45 maddeden oluşan denemelik formu, 118 kişilik bir denek grubuna uygulanmıştır. Elde edilen veriler üzerinde, testin tek boyutlu olmasını sağlamak için madde-toplam puan korelasyonları hesaplanmış, korelasyonu anlamlı çıkmayan maddeler, elenmiştir. Ayrıca, grubun, denemelik formdan yüksek puan alan üst % 27'si ile düşük puan alan alt % 27'si belirterek, bu iki grubun her bir maddeden aldığı ortalama puanlar t-testi ile karşılaştırılmıştır. Söz konusu iki grubu anlamlı ölçüde ayırdetmeyen maddeler de elenmiş, böylece geride toplam 38 madde kalmıştır.

Güvenirlilik

EEÖ, 70 kişilik bir öğrenci grubuna üç hafta arayla iki defa uygulanmış, bu iki uygulamadan elde edilen puanlar arasında $r = .82$ düzeyinde ilişki bulunmuştur. Deneklerin, ölçeğin tek ve çift maddelerinden aldıkları puanlar arasındaki ilişki ise $r = .86$ 'dır.

Geçerlik

24 kişilik bir denek grubunun EEÖ'den ve Edwards Kişisel Tercih Envanteri'nin (Edwards Personal Preference Schedule) "Duyguları Anlama (Intracception)" adlı bölümünden aldıkları puanlar arasında $r = .68$ düzeyinde ilişki bulunmuştur. Söz konusu Duyguları Anlama adlı bölümde, kişinin kendini başkalarının yerine koyma ve onların duygularını anlama ihtiyacına ne ölçüde sahip oldukları ölçülmeye çalışılır (Kuzgun, 1988).

EBÖ B-Formu ile EEÖ Arasındaki İlişki

80 kişilik bir denek grubuna EBÖ B-Formu ile birlikte EEÖ uygulandığında, $r = .30$ düzeyinde bir ilişki bulunduğu görülmüştür. Bu bulgu, yukarıda "Farklı Empati Ölçekleri Arasındaki İlişkiler" başlığı altında dile getirdiğimiz bulgulara paralellik göstermektedir. Söz konusu başlık altında, yapılan çeşitli araştırmalara dayanılarak, empatinin bilişsel ve duygusal bileşenleri arasında anlamlı fakat düşük düzeyde ilişki bulunduğu belirtiliyordu. Biz de, empatinin her iki bileşenini, fakat daha ziyade bilişsel bileşenini ölçen EBÖ B-Formu ile, empatinin duygusal bileşenini ölçen EEÖ arasında, anlamlı fakat düşük düzeyde bir ilişki bulmuş olduk.

Denekler

Araştırmamızdaki deney ve kontrol grubu, her biri 20'er denekten olmak üzere toplam 40 denekten oluşturulmuştur. Gruplardaki deneklerin yaklaşık olarak yarısı kız, yarısı erkek olup, denekler, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Eğitimde Psikolojik Hizmetler Bölümü birinci sınıf öğrencileri arasından tesadüfi olarak seçilmiştir. Deneklerin yaşları 18 ilâ 20 arasında değişmektedir.

Deneyel İşlem

Tesadüfi olarak seçilen 40 denek, yine tesadüfi olarak ikiye bölünerek, araştırmamızın deney ve kontrol grubu oluşturulmuştur. Başlangıçta deney grubu ile haftada 3 saat olmak üzere 12 hafta psikodrama yapılması planlanmışsa da, öğrencilerin dersleri ve sınavları nedeniyle bu plan gerçekleştirilememiştir. Deney grubu ilk sekiz ay boyunca, farklı aralıklarla olmak üzere toplam 14 psikodrama oturmu yapılmıştır. Kontrol grubuyla ise, Hawthorne etkisini kontrol altına alabilmek için, deney grubuyla yapılan çalışmaya eşit bir süre placebo nitelikli bir grup etkinliği gerçekleştirilmesi yerinde olurdu. Fakat, psikodramaya paralel bir placebo grup yapmak, meslek eğiti açısından sakıncalı olacağından, bu da gerçekleştirilmedi; kontrol grubundaki deneklere, eğitsel rehberdir yapılmasıyla yetinildi.

Araştırma Deseni ve Kullanılan İstatistik

Deney ve kontrol grubundaki deneklere, 8 aylık uygulamanın başında ve sonunda olmak üzere iki defa EBÖ B-Formu ve EEÖ uygulanmıştır. Manipülasyona, yani psikodrama çalışmasına başlanmadan önce yapılan ilk ölçüm sonuçları ele alındığında, deney ve kontrol grup-

larının gerek EBÖ B-Formu'ndan, gerekse EEÖ'nden aldıkları puanların ortalamaları arasında $p = .05$ düzeyinde manidar farklılık olmadığı görülmüştür.

Araştırmamızın deseni, adı "İki-Parçalı Desen (Split-Plot Design)" olan 2x2 Faktörlü, Son Faktörde Tekrar Ölçümlü Desen'dir. Random desen ile tekrar ölçümlü desenin karışımından oluşan söz konusu bu desen uyarınca toplanan verilere, Kirk'ün (1982) ve Edwards'ın (1979) öngördükleri şekilde, bu desene uygun olarak geliştirilmiş çift yönlü varyans analizi uygulanmıştır. Varyans analizi ile belirlenen anlamlı farklılıkların kaynağına ise Tukey Testi (Kirk, 1982) bakılmıştır.

Psikodrama

Deney grubuyla yapılan psikodrama, A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Rehberlik Merkezi'nde yürütülmekte olan psikolojik danışma hizmetlerinin bir parçası olarak, araştırmacının yöneticiliği altında gerçekleştirilmiştir (Dökmen, 1987b).

Psikodrama, Moreno (1962 ve 1977) tarafından ortaya atılmış olan, sözel anlatımdan ziyade, hareketli anlatıma, rol oynamaya (act'a) dayalı bir ruhsal geliştirme ve tedavi tekniğidir. Deney grubumuzla gerçekleştirilen psikodrama oturumları sonrasında, doğrudan empati eğitimi verilmemiş, hatta "empati" sözcüğü bile kullanılmamıştır; yalnızca yeri geldikçe değişik psikodrama teknikleri kullanılmıştır.

BULGULAR

Deney ve kontrol gruplarının EBÖ B-Formu'ndan ve EEÖ'nden aldıkları ilk ölçüm ve son ölçüm puanlarının ortalama ve standart kaymaları Tablo 1'de ve Tablo 2'de görülmektedir.

Tablo 1'de görülen verilere iki-parçalı desene (split-plot) uygun varyans analizi uygulandığında, Tablo 3'te de görüldüğü üzere, hem deney ve kontrol grupları arasında, hem de ilk ve son ölçümler arasında anlamlı farklılık bulunmuştur ($F = 19.01$, $sd = 1/38$, $p < .001$, $F = 277.70$, $sd = 1/38$, $p < .001$). Aynı zamanda ortak etki (interaktion) de anlamlıdır ($F = 292.50$, $sd = 1/38$, $p < .001$). Belirlenen bu farklılıkların kaynağına Tukey testi ile bakıldığında ise, deney grubuna ait son ölçümün, hem yine bu gruba ait ilk ölçümden, hem de kontrol grubuna ait son ölçümden anlamlı derecede büyük olduğu

görülmüştür ($q = 12.42$, $p < .001$; $q = 12.26$ $p < .001$); bunun yanı sıra, kontrol grubuna ait ilk ve son ölçümler arasında anlamlı farklılık bulunmadığı anlaşılmıştır ($q = 0.16$, $p > .05$). Deney ve kontrol gruplarının ilk ölçümleri arasında anlamlı farklılık olmadığı ise, Yöntem Bölümü'nde ifade edildiği üzere, deneysel işlem öncesinde belirlenmişti.

Tablo 1. Deneklerin Empatik Beceri Ölçeği B-Formu'ndan Aldıkları Puanların Ortalama ve Standart Sapmaları

Deney Grubu (n = 20)				Kontrol Grubu (n = 20)			
İlk Ölçüm		Son Ölçüm		İlk Ölçüm		Son Ölçüm	
\bar{x}	s	\bar{x}	s	\bar{x}	s	\bar{x}	s
3.35	1.42	7.20	1.79	3.45	1.32	3.40	1.10

Tablo 2. Deneklerin Empatik Eğilim Ölçeği'nden Aldıkları Puanların Ortalama ve Standart Sapmaları

Deney Grubu (n = 20)				Kontrol Grubu (n = 20)			
İlk Ölçüm		Son Ölçüm		İlk Ölçüm		Son Ölçüm	
\bar{x}	s	\bar{x}	s	\bar{x}	s	\bar{x}	s
144.90	8.30	145.75	7.86	143.30	7.79	144.55	7.47

Tablo 2'de görülen verilere varyans analizi uygulandığında, Tablo 4'de de görüldüğü üzere, gerek deney ve kontrol grupları arasında, gerekse ilk ve son ölçümler arasında anlamları farklılık bulunamamıştır; ortak etki de anlamlı değildir.

Tablo 3. Deneklerin Empatik Beceri Ölçeği Puanlarının Varyans Analizi

Varyans Kaynağı	KT	SD	KO	F
Gruplar Arası (Deney-Kontrol)	68.45	1	68.45	19.01*
Gruplar İçi Denekler	136.75	38	3.60	
Ölçümler Arası (İlk Son)	72.2	1	72.20	277.70*
Grup X Ölçüm Etkileşimi	76.05	1	76.05	292.50*
Ölçümler X Gruplar İçi Denekler	9.75	38	0.26	
Toplam	363.20	79		

* $p < .001$

Tablo 4. Deneklerin Empatik Eğilim Ölçeği Puanlarının Varyans Analizi

Varyans Kaynağı	KT	SD	KO	F
Gruplar Arası (Deney-Kontrol)	16.20	1	16.20	0.10
Gruplar İçi Denekler	6274.55	38	165.12	
Ölçümler Arası (İlk-Son)	6.05	1	6.05	0.00
Grup X Ölçüm Etkileşimi	1.80	1	1.80	0.00
Ölçümler X Gruplar İçi Denekler	1685384.15	38	44352.21	
Toplam	1691682.75	79		

TARTIŞMA

Deneye İlişkin Tartışma

Araştırmanın bulgularına göre, psikodrama uygulaması sonucunda, deney grubundaki deneklerin EBÖ B-Formu'ndan aldıkları puanlar artmış, fakat bu grubun EEÖ'nden aldığı puanlarda bir artış olmamıştır; deneysel işlem sonucunda, kontrol grubunun her iki ölçeğe ilişkin puanlarında ise her hangi bir artış görülmemiştir. Hatırlanacağı gibi, EBÖ, kişilerin empati kurma becerilerini, EEÖ ise günlük yaşamda empatik davranışta bulunma eğilimlerini/potansiyellerini ölçüyordu. Bu durumda, araştırmanın bulgularına bakılarak, psikodrama uygulamasının, deneklerin empati kurma becerileri üzerinde etkili olduğu, bu beceriyi geliştirdiği, fakat söz konusu uygulamanın deneklerin empati kurma eğilimleri üzerinde etkili olmadığı söylenebilir. İlk olarak, psikodrama uygulamasının, deney grubundaki deneklerin empati kurma becerilerini nasıl artırmış olabileceğini tartışmak istiyoruz.

Gerçekleştirilen psikodrama oturumlarında, doğrudan empati eğitimi verilmemiş, hatta "empati" sözcüğü bile kullanılmamış, sadece gruba katılanların birbirlerinin rollerini almaları ve bu yolla birbirlerinin duygularını anlamaya çalışmaları sağlanmıştır. Deneklerin entellektüel tartışmalara kaymadan birbirlerinin duyguları üzerinde yoğunlaşmalarını sağlamak amacıyla, grubu yöneten araştırmacı, gerektiğinde uyarılarda bulunmuş ve ayrıca nasıl empatik tepkide bulunulması gerektiği konusunda da davranışlarıyla örnek olmaya çalışmıştır. Bu durumda denekler, hem rol oynama üzerine temellenmiş bir grup yaşantısı geçirecek, hem de araştırmacının davranışlarını model alarak, doğru empatik tepkide bulunmayı öğrenmiş olabilirler. Araştırmanın Giriş Bölümü'nde "Empati Eğitimi Teknikleri" başlığı altında, empati eğitiminde kullanılan dört ayrı yaklaşımdan söz edilmiş, empatik beceriyi geliştirmede,

bu yaklaşımların tek tek değil, birkaçının birlikte etkili olduğu belirtilmiştir. Araştırmamızda, deney grubundaki deneklerle psikodrama gerçekleştirilerek, söz konusu bu yaklaşımlardan ikisi, rol alma ve modelden öğrenme yaklaşımları birlikte kullanılmış oldu. Deney grubundaki deneklerin EBÖ B-Formu'ndan aldıkları puanların yükselmiş olması, söz konusu bu yaklaşımlarla gerçekleştirilen manipülasyonun, empatik beceri üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

Psikodrama sırasında başvuru olan empati tekniklerinin nasıl etkili olduğu ise şöyle tartışılabilir: Psikodramada, kullanılabilecek çok sayıda teknik vardır. Kanımızca, uygulama sırasında bu tekniklerden iki tanesi empatik becerinin geliştirilmesinde önemli ölçüde etkili olmuştur. Bunlar, "eşleme" ve "rol değiştirme" adlı tekniklerdir. Eşleme tekniğinde, psikodramayı yöneten lider ya da grup üyelerinden birisi, gerektiğinde, baş-oyuncunun (protagonist) arkasında durup onun vücut pozisyonunu alarak, baş-oyuncunun o anda hissettiklerini hissetmeye, özellikle de farkında olmadığı derin duygularını yakalamaya ve bunları sözlü olarak ifade etmeye çalışır. Moreno açıkça belirtmese de, liderin ve üyelerin burada yaptıkları şey, Giriş Bölümü'ndeki tanımlardan da hatırlanacağı üzere "empati kurmaktır". Psikodramada baş-oyuncular, oyun sırasında kendileriyle empati kurmaya çalışanların ne ölçüde başarılı oldukları konusunda anında geri-bildirim (feedback) verirler.

Psikodramaya katılanların empatik becerilerini geliştirmeye katkısı olan ikinci teknik ise "rol değiştirme" tekniğidir. Bu teknikte, psikodramaya katılanlar, birbirlerinin ya da grupta bulunmayan kişilerin rolüne girerek, rolüne girdikleri kişinin neler hissettiğini anlamaya ve onun gibi davranmaya çalışırlar. Söz gelişi, bir sorununu gruba getiren kişi, yani baş-oyuncu, gruptan iki kişiyi anne ve baba rolüne seçer. Grupta bulunmayan annenin ve babanın rolünü üstlenen bu iki üye, oyun sırasında, baş-oyuncunun da yönlendirmesiyle, onun annesi ve babasıymış gibi davranmaya çalışırlar. Baş-oyuncu da gerektiğince, ana - babası rolündeki üyelerle rol değiştirir, kendisini ana-babasının rolüne koyarak, onların belli bir duruma ilişkin hissettiklerini hissetmeye çalışır. Oyunun bitiminde üyeler biraraya geldiklerinde ise, ana - baba rolünü almış olan iki üye, baş-oyuncunun hayalindeki ana-baba rolüne ne ölçüde girebildiklerini ve bu rolde neler hissettiklerini ifade ederler.

Giriş Bölümü'nde belirtildiği üzere, pek çok araştırmacı, empatik davranışı, "rol alma (role taking)" ya da "bakış açısını alma (perspective-taking)" diye tanımlamaktadır. Yine Giriş Bölümü'nde "Empati Eğitimi" başlığı altında belirtildiği üzere, bazı araştırmacılar, rol oynama yak-

- Barnett, M.A., Thompson, M.A. and Pfeifer, J.R. (1985). Perceived competence to help and the arousal of empathy. *The Journal of Social Psychology*, 125 (5), 679-680.
- Barrett-Lennard, G.T. (1962). Dimensions of therapist responses as causal factors in therapeutic change. *Psychological Monographs*, 76, No. 43, (Whole No. 562), 1-36.
- Barrett-Lennard, G.T. (1981). The empathy cycle: Refinement of a nuclear concept. *Journal of Counseling Psychology*, 28, 91-100.
- Batson, C.D., Fultz, J. and Schoenrade, P.A. (1987). Distress and empathy: Two qualitatively distinct vicarious emotions with different motivational consequences. *Journal of Personality*, 55, 19-39.
- Bender, I. E. and Hastorf, A.H. (1953). On measuring generalized empathic ability (social sensitivity). *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 48, 503-506.
- Benson, L., Berger, M. and Mease, W. (1975). Family communication systems. *Small Group Behavior*, 6, 91-105.
- Blair, M.C. and Fretz, B.R. (1980). Interpersonal skills training for premedical students. *Journal of Counseling Psychology*, 27, 380-384.
- Borke, H. (1971). Interpersonal perception of young children: Egocentrism or empathy. *Developmental Psychology*, 5, 263-269.
- Borke, H. (1973). American children between three and six years of age: A cross-culture study. *Developmental Psychology*, 9, 102-108.
- Bryant, B.K. (1982). An index of empathy for children and adolescents. *Child Development*, 53, 413-425.
- Campbell, R.J., Kagan, N. and Krathwohl, D.R. (1971). The development and validation of a scale to measure affective sensitivity (empathy). *Journal of Counseling Psychology*, 18, 407-412.
- Carkhuff, R.R. (1968). Differential functioning of lay and professional helpers. *Journal of Counseling Psychology*, 15, 117-126.
- Carkhuff, R.R. (1969). *Helping and human relations: Practice and research*. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- Carkhuff, R.R. (1971). *The development of human resources*. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- Carkhuff, R.R. and Griffin, A.H. (1970). The selection and training of human relations specialists. *Journal of Counseling Psychology*, 17, 443-450.
- Carkhuff, R.R. and Truax, C.B. (1965). Training in counseling and psychotherapy. *Journal of Counseling Psychology*, 29, 333-336.
- Chandler, M.J. (1973). Egocentrism and antisocial behavior: The assessment and training of social perspective-taking skills. *Developmental Psychology*, 9, 326-332.
- Collingwood, T.R. (1971). Retention and retraining of interpersonal communication skills. *Journal of Clinical Psychology*, 27, 294-296.
- Cooker, P.G. and Cherchija, P.J. (1976). Effects of communication skill training on high school students' ability to function as peer groups facilitators. *Journal of Counseling Psychology*, 23, 464-467.

- Dalton, Jr. R.F., Smedblad, L.M. and Hylbert, K.W. (1973). An application of principles of social learning to training in communication of empathy. *Journal of Counseling Psychology*, 20, 378-383.
- Davis, M.H. (1983). Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, 113-126.
- Deutsch, F. (1974). Observational and sociometric measures of peer popularity and their relationship to egocentric communication in female preschoolers. *Developmental Psychology*, 10, 745-747.
- Dökmen, Ü. (1986). Yüz İfadeleri Konusunda Verilen Eğitimin Duygusal Yüz İfadelerini Teşhis Becerisi ve İletişim Çatışmalarına Girme Eğilimi Üzerindeki Etkisi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Dökmen, Ü. (1987 a). Empati kurma becerisi ile sosyometrik statü arasındaki ilişki. A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 20 (1-2), 183-207.
- Dökmen, Ü. (1987 b). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Rehberlik Merkezi'nde sürdürülmekte olan psikodrama çalışması. A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi yayını, (basımda).
- Dökmen, Ü. (1987 c). Sosyometri. Teksir edilmiş ders notu, Ankara Üniversitesi.
- Duggan, H. (1978). *A second chance*. Massachusetts: Lexington Book.
- Dymond, R.F. (1949). A scale for the measurement of empathic ability. *Journal of Consulting Psychology*, 13, 127-133.
- Dymond, R.F. (1950). Personality and empathy. *Journal of Consulting Psychology*, 14, 343-350.
- EdAards, A.L. (1979). *Multiple regression and the analysis of variance and covariance*. New York: W.H. Freeman and Company.
- Egan, G. (1975). *The skilled helper: A model for systematic helping and interpersonal relating*. California: Wadsworth Publishing Company, Inc.,
- Engen, T., Levy, N. and Schlosberg, H. (1957). A new series of facial expressions. *American Psychologist*, 12, 264-266.
- Feefer, M. and Sucholiff, L. (1966). Decentering implications of social interactions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 4, 415-422.
- Feshbach, N.D. (1975). Empathy in children: Some theoretical and empirical considerations. *The Counseling Psychologist*, 5 (2), 25-30.
- Feshbach, N.D. and Roe, K. (1968). Empathy in six and seven year olds. *Child Development*, 39, 133-145.
- Fine, V.K. and Therrien, M.E. (1977). Empathy in the doctor-patient relationship: Skill training for medical students. *Journal of Medical Education*, 52, 752-757.
- Flavell, J.H., Botkin, P.T., Fry, C.L., Wright, J.W. and Jarvis, P.E. (1968). *The development of role-taking and communication skills in children*. New-York: Wiley.
- Ford, M.E. (1979). The construct validity of egocentrism. *Psychological Bulletin*, 86 (6), 1169-1188.
- Gantt, S., Billingsley, D. and Gojordani, J.A. (1980). Paraprofessional skill: Maintenance of empathic sensitivity after training. *Journal of Counseling Psychology*, 27, 354-379.
- Gibbs, J.G. and Woll, S.B. (1985). Mechanisms used by young children in the making of empathic judgments. *Journal of Personality*, 53 (4),

- Gladstein, G.A. (1977) Empathy and counseling outcome: An empirical and conceptual review. *Counseling Psychologist*, 6, 70-79.
- Gladstein, G.A. (1977). Empathy and counseling outcome: An empirical and conceptual review. *The Counseling*.
- Gladstein, G.A. (1983). Understanding empathy: Integrating counseling, developmental, and social psychology perspectives. *Journal of Counseling Psychology*, 30 (4), 467-482.
- Gladstein, G.A. and Feldstein, J.C. (1983). Using film to increase counselor empathic experiences. *Counselor Education and Supervision*, 23, 125-131.
- Gormally, J. and Hill, C.F. (1974). Guidelines for research on Carkhuff's training model. *Journal of Counseling Psychology*, 21, 539-547.
- Guilford, J.P. (1954). *Psychometric methods*. New Delhi: Tata Mc-Graw-Hill Publishing Co. Ltd..
- Hammond, D.C., Hepworth, D.H. and Smith, V.C. (1979). *Improving therapeutic communication*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Harary, F. and Batell, M.F. (1981). Communication conflict. *Human Relations*, 34, 633-641.
- HarnbloA, A.R., Kidson, M.A. and Jones, K.V. (1977). Measuring medical students' empathy: A Validation study. *Medical Education*, 11, 7-12.
- Hickson, J. (1985). Psychological research on empathy: In search of an elusive phenomenon. *Psychological Reports*, 57, 91-94.
- Hoffman, M.L. (1978). Empathy, Its development and prosocial implications. In H.E. Howe, Jr. (Ed.) 1977 *Nebraska symposium on motivation* London: University of Nebraska Press.
- Hogan, R. (1969). Development of an empathy scale. *Journal of Counseling and Clinical Psychology*, 33(3), 307-316.
- Hoy, E.A. (1975). Measurement of egocentrism in childrens' communication. *Developmental Psychology*, 11, 392.
- Hudson, L.M. (1978). On the coherence of role-taking abilities: An alternative to correlational analysis. *Child Development*, 49, 223-227.
- Iannotti, R.J. (1975). The nature and measurement of empathy in children. *The Counseling Psychologist*, 5, 21-25.
- Ivey, A.E. (1987). The multicultural practice of therapy: Ethics, empathy, and dialectics. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 5 (2), 195-204.
- Izard, C.E. (1971). *The face of emotion*. New York: Appleton-Century Crofts.
- Jackson, E. (1987) Behavior in groups as a predictor of internal empathy and communicated empathy. *Social Work with Groups*, 10 (1), 3-16.
- Jarski, R.W., Gjerde, C.L., Bratton, B.D., Brown, D.D. and Mathes, S.S. (1985). A comparison of four empathy instruments in simulated patient-medical student interactions. *Journal of Medical Education*, 60, 545-551.
- Johnson, J.A., Cheek, J.M. and Smither, R. (1983). The structure empathy. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45 (6), 1299-1312.
- Kalliopuska, M. (1983). Empathy measured by Rorschach and TAT. In *Psychological Abstracts*, 70 (1), 4764.
- Kaplan, P.J. and Arbuthnot, J. (1985). Affective empathy and cognitive role-taking in delinquent and nondelinquent youth. *Adolescence*, 20 (78), 323-333.

- Kirk, R.E.** (1982). *Experimental design: Procedures for the behavioral sciences.* (Sec. ed.) Belmont, California: Brooks/Cole Publishing Company, 1982.
- Kraus, R.M. and Glucksberg, S.** (1969). The development of communication competence as a function of age. *Child Development*, 40, 255-266.
- Kurdek, L.A. and Rodgon, M.M.** (1975). Perceptual, cognitive, and affective perspective taking in kindergarten through sixth-grade children. *Developmental Psychology*, 11, 643-650.
- Kurtz, R.R. and Grummon, D.L.** (1972). Different approaches to the measurement of therapist empathy and their relationship to therapy outcomes. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 39 (1), 106-115.
- Kuzgun, Y.** (1985). Edwards Kişisel Tercih Envanterinin Türkiye'de güvenilirliği ve geçerliği. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 17 (1-2), 69-94.
- La Forge, R. and Suzik, R.** (1955). The interpersonal dimension of personality: An interpersonal checklist. *Journal of Personality*, 24, 94-112.
- Lambert, M.J., DeJulio, S.S. and Stein, D.M.** (1978). Therapist interpersonal skills: Process, outcome, methodological considerations, and recommendations for future research. *Psychological Bulletin*, 85 (3), 467-489.
- Mann, D.P.** (1975). An investigation of the effects of a training program for female nurses in the recognition of emotion in the facial region. Unpublished doctoral dissertation, Kansas State University.
- Maratsos, M.P.** (1973). Nongocentric communication abilities in preschool children. *Child Development*, 44, 697-700.
- Mehrabian, A. and Epstein, N.** (1972). A measure of emotional empathy. *Journal of Personality*, 40, 525-543.
- McClelland, W.A.** (1951). A preliminary test of role playing ability. *Journal of Consulting Psychology*, 15, 102-108.
- McEuen, V.** (1985) Integrating new office technology in the business communication curriculum. *Educational Media*, 2, 20-24.
- Moir, D.J.** (1974). Egocentrism and the emergence of conventional morality in preadolescent girls. *Child Development*, 45, 299-304.
- Moreno, J.L.** (1963). *Sosyometrinin temelleri* (N.Ş. Köşçühal, Çev.). İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Moreno, J.L.** (1977). *Psychodrama*, Vol. I, (4. ed.). Beacon N.Y.: Beacon House.
- O'Sullivan, M.** (1983). Measuring individual differences. J. M. Wiemann and R.P. Harrison (Eds.) *Nonverbal Interaction* Beverly Hills, California: Sage, 243-270.
- Özbek, A. and Leutz, G.** (1987). *Psikodrama: Grup psikoterapisinde sahnesel etkileşim*. Ankara: Has-Soy Matbaası.
- Payne, P.A., Weiss, S.D. and Kapp, R.A.** (1972). Didactic, experiential, and modeling factors in the learning of empathy. *Journal of Counseling Psychology*, 19, 425-429.
- Rest, J.R.** (1973). The hierarchical nature of moral judgment: A study of patterns of comprehension and preference of moral stages. *Journal of Personality*, 41, 86-109.
- Rest, J.R.** (1979). *Revised manual for the defining issues test*. Minneapolis: Minnesota Moral Research Projects.
- Rest, J., Cooper, D., Coder, R., Masanz, J. and Anderson, D.** (1974). Judging the important issues in moral dilemmas—an objective measure of development. *Developmental Psychology*, 10 (4), 491-501.

- Rest, J., Turiel, E. and Kohlberg, L. (1969). Level of moral development as a determinant of preference and comprehension of moral judgments made by other. *Journal of Personality*, 37, 225-252.
- Rogers, C.R. (1962). The interpersonal relationship: The core of guidance. *Harvard Educational Review*, 32, 416-429.
- Rogers, C.R. (1970). *Carl Rogers on encounter groups*. New York: Harper and Row Publishers, 1970.
- Rogers, C.R. (1983). Empatik olmak, değeri anlaşılmamış bir varoluş şeklidir. F. Akkoyun (Çev.) *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 16, 103-124.
- Rotenberg, M. (1974). Conceptual and methodological notes on affective and cognitive role taking (sympathy and empathy): An illustrative experiment with delinquent and nondelinquent boys. *The Journal of Genetic Psychology*, 125, 177-185.
- Rothenberg, B.B. (1970). Children's Social Sensitivity and the relationship to interpersonal competence, intrapersonal comfort, and intellectual level. *Developmental Psychology*, 2 (3), 335-350.
- Rubin, K.H. (1978). Role taking in childhood: Some methodological considerations. *Child Development*, 49, 428-433.
- Schneider, D.J., Hastorf, A.H. and Ellsworth, P.C. (1979). *Person Perception*. California: Addison-Wesley Publishing Company.
- Shantz, C. (1975). The development of social cognition. In E.M. Hetherington (Ed.), *Review of child development research*, (Vol. 5). Chicago: University of Chicago Press.
- Stickle, F.E. and Pellegrino, D. (1982). Training individuals to label nonverbal facial cues. *Psychology in the Schools*, 19, 384-387.
- Tomkins, S.S. and McCarter, R. (1964). What and where are the primary affects? Some evidence for a theory. *Perceptual and motor skills*, 18, 119-158.
- Torgerson, W.S. (1958). *Theory and Methods of Scaling*. New York: Wiley.
- Truax, C.B. and Carkhuff, R.R. (1967). *Toward effective counseling and psychotherapy: Training and practice*. Chicago: Aldine.
- Turgut, F. (1978). Ölçekleme Teknikleri. Teksir edilmiş ders notu. Hacettepe Üniversitesi.
- Underwood, B. and Moore, B. (1982). Perspective-taking and altruism. *Psychological Bulletin*, 91, 143-173.
- Ward, N.G. and Stein, L. (1975). Reducing emotional distance: A new method to teach interviewing skills. *Journal of Medical Education*, 50, 605-614.